

Işanyñ hakyky keşbi

Category: Kitapcy, Medisina, Nukdaýnazar, Sözler, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 январь, 2025

Işanyñ hakyky keşbi IŞANYÑ HAKYKY KEŞBI

Ýaldyraýan demir ýol relsleriniň aňyrsynda, demirgazyk tarapda

Gökdepäniň kiçijik wokzalynyň garşysynda ýüz metr çemesi ýerde wagtyň geçmegi sebäpli üstüni tozan basyp giden Diňligalanyň seňnerleri somalyşyp dur.

Birwagtlar möwç uran galanyň ägirt uly territoriýasyny häzir üzüm agaçlary tutýar. Onuň ortarasy bilen demirgazykdan günorta tarap barýan ýodajygyň ugrunda biz üç adamdan – ata-eneden we olaryň ýaş gyzyndan ybarat maşgalasynyň yzyndan ýetdik. Biz ýaly, olar hem Aşgabada gidýän iň soňky awtobusa ýetmek üçin duralga tarap howlугyp barýan ekenler.

Olar bilen gürrüňimiz alşyp başlaýar.

Ýüzi ýadaw görüňän we saçyndan ak giren bu alçak aýal özleriniň «keramatly» ýerde birneme eglenendigini gürrüň berýär, olar özleriniň gyzyňy «keramatly» işan aga hassalykdan halas eder diýen umyt bilen bu ýere getiripdirler, onsoň-da gyzyň ejesiniň hem nerw hassalygy bar ýaly bolup görüňär.

– Kim maňa ýaňy kyrk ýedi ýaşyndadyr öýtjek? – diýip, gyzyň ejesi gürrüň berýär.

Hakykatdan-da, ol özüniň hakyky ýaşyndan on-on baş ýaş uly ýaly görüňär. Ol wraçlara känbir ýüz tutmandyr, galyberse-de, oňa şeýle bir ökde we yhlasly wraç duşmadyk bolara çemeli. Bir adamyň hassalygynyň we howsala düşmeginiň sebäplerini ýol ugrunda sorap durmak hem gelşikli däl. Gyz bolsa asla syrkaw ýa-da horluk çekýäne meňzänok – uzyn boýly, gözleri ýanyp duran bu gyz gürrüňiň arasyna goşulyp, şeýle bir amatly ýagdaý bolmasa-da, sowal baryny berdi. Şonuň bilen bir wagtyň özünde hem onuň töwerekdäki «keramatly» yerleriniň geografiýasyny şeýle bir ýaramaz bilmeýändigini onuň sözlerinden aňmak bolýardy. On alty-on ýedi ýaşly gyz üçin şunuň ýaly geografiýany bilmek şeýle bir gelşikli zat däl bolsa gerek. Gyzyň elli ýaş çemesindäki gujurly kakasy aşgabatly işçi eken. Onuň geýimine we özüni alyp barşyna seredeniňde, dine ynanýan ýaşuly bolup görünmäge çalyşýandygy bildirýär, ol biziň gürrüňimize bütinleý diýen ýaly gatyşman, birneme öňden gidip barýar. Biziň soňra düşünişimiz ýaly, «keramatly» yerlere telim gezek zyýarat gelmegiň, şol sanda işan aganyňka hem gelmegiň başyny başlaýjy hut onuň özi eken, emma bu zatlar onuň aýalyny hassalykdan halas etmändir.

• **Bu işan aga diýilýän kim eken?**

«Keramatly» ýere gelip gören mahalymyzda we zyýarat gelýänler bilen gürrüňdeş bolan wagtymyzda, biz Gyzylyarbatdan Mara çenli

bolan aralykdan bu ýere gelyänleriň köpüsiniň ony asla tanamaýandygyna göz ýetirdik.

Her bir adamda bolşy ýaly, bu işanyň hem özüniň belli bir ady bolupdyr – oňa Gurbanmyrat diýer ekenler. Ol gadym zamanlarda ýaşan adam däl – onuň aradan çykaly bári entek ýüz ýyl hem geçmändir. Türkmenistan Russiýa döwletiniň sostawyna girmeziniň öňinçäsi, ýagny geçen asyryň 60-70-nji ýyllarynda ol Köpetdag etegindäki we onuň alkymynda ýerleşýän çöllük zonadaky Ahal türkmenleriniň jemgyýetçilik-syýasy durmuşynda kiçi-girim rol oýnamandyr. Onuň oýnan roly biçak gelşiksiz rol bolupdyr.

• Taryhy çeşmelere ýüzlenip göreliň

Ýigriminji ýyllaryň ahyrlarynda-otuzynjy ýyllaryň başlarynda Aşgabatda neşir edilen «Туркменоведение» žurnalynyň birinji nomerinde (1927-nji ýylda çykan 1-nji nomerinde) S.M.Öwezbaýewiň «Gönübek» diýen hekaýasy – Gökdepe urşuna gatnaşan bir türkmeniň – XIX asyryň ikinji ýarymynda Ahalda iň belli şahsyýetleriň biri bolan Gönübeğiň ýatlamasy ýerleşdirilipdir.

Gönübek obalaryň arasyndaky oňşuksyzlyklary açmaga, gan algyly adamlary ýaraşdyrmaga, dürli-dürli jemgyýetçilik we syýasy meseleler boýunça köpçüligiň pikirini öwrenmäge işeňňir gatnaşan jemgyýetçilik işgäri bolmak bilen çäklenmän, göni gepli we dogry hereket edýän, biçak ak ýürekli adam bolanlygy üçin hem uly şöhrat gazanypdyr. Şonuň üçin hem ol «Göni» diýen lakamy alypdyr, soňra bolsa onuň bu lakamy onuň Amangeldi diýen adynyň ýerine ulanylypdyr. Mundan başga-da, Gönübek ajaýyp eserleriň birnäçesini döreden sazanda-dutarçy hökmünde-de ägirt uly abraýa eýe bolupdyr.

Bu adam aýratyn-da şol wagtlar üçin has haýran galdyryjy mertligini we öz pikirini ençeme gezek özbaşdak subut eden adam bolupdyr. Şeýle mysallaryň biri onun teke taýpasynyň ganjyk tiresinden bolan Gurbanmyrat işana garaýşy bilen baglanyşyklydyr.

«Gönübek» diýen hekaýanyň-oçerkiň 24-nji sahypasynda şu

aşakdakylary okaýarys:

«Nurberdi han (Ahalyň ýokary hökümdary) Mara gidenden soň, Ahalyň hany boljak bolan Gurbanmyrat işan bilen tersleşende, Gönübek hut şonuň ýaly mertlik görkezdi».

Bu synanyşyk tilkiler we ganjyklar obalarynyň arasynda bolan gan döküşiklik bilen gutarypdyr, çünki tilkiler obasynyň ilaty Gurbanmyrat işanyň han diýlip jar edilmegine garşy bolupdyr. Hekaýanyň awtorynyň soňra ýazmagyna görä, Gurbanmyrat işan özüniň synanyşygy başa barmansoň, jemgyýetçiligiň önünde oňaýsyz ýagdaýa düşendigini bilip, özüni Gönübek bilen ýaraşdyrmagy tizleşdirmegi Kerimberdi işandan (şol wagtlarda Ahalda ýaşan başga bir örän täsirli bu işandan) haýyş edipdir. Şonda Gönübek halk köpçüliginiň önünde we Gurbanmyrat işanyň hut öz ýanynda şeýle diýipdir:

«Men Gurbanmyrada elimi bermerin we ony bu dünýäde-de, o dünýäde-de görmek islämok. Bu baradaky ýalbarmalar biderekdir».

Gurbanmyrat işanyň uzadan eli şol uzaýşyna hem galypdyr.

«Meniň hatyram üçin, şu ýerdäkileriň hatyrasy üçin eliňi uzatmagy haýyş edýärim» diýip, Kerimberdi işan Gönübeke ýüzlenip aýdypdyr. Emma ol şeýle jogap beripdir:

«Men musulmanlaryň arasynda biderek ýere gan dökülmegine sebäp bolan zyýankeş adam bilen dünýäde hiç kimiň hatyrasy üçin-de ýaraşmaryn. Onuň işanlygy-ha beýlede dursun, asyl ol adam hem däl».

Şondan beýleki ýalbarmalar hem hiç bir netije bermändir. Görşümüz ýaly, Gurbanmyrat işanyň hondan bärsi boljak bolmak hereketleri, onuň Nurberdi han bilen bäsdeşligi we Ahalda ýokary hanlyk häkimiýetini öz eline aljak bolmak synanyşyklary goňşy obalaryň arasynda gan döküşikli çaknyşyklara getiripdir. Gurbanmyrat işan hakyndaky maglumatlary «Türkmenistanyň Russiýa birikdirilmegi» diýen at bilen TSSR Ylymlar akademiýasynyň neşirýaty tarapyndan 1960-njy ýylda Aşgabatda çykarylan ýyggynda girizilen arhiw dokumentleriniň arasyndan hem tapýarys. 1875-1876-njy ýyllaryň dokumentleeinsw Gurbanmyrada Ahalyň esasy işany diýilýär (187-nji 216-njy sahypalar). Nurberdi hanyň, ähtimal, 1876-njy ýylda Zakaspi

harby bölüminiň naçalnigine iberen hatynda Gurbanmyradyň ýaramaz gylygy häsiýetlendirilýär: «...geçen tomus biziň pirimiz-işanymyz (bu ýerde Gurbanmyrat işan göz önünde tutulýar) halky ýygnap, hemmeleriň önünde «men siziň patyşaňyz» diýip yglan edipdir we öz ýanyndan dört çopany (bu ýerde han-hökümdar manysynda gelýär) naýyp belläpdir, halka hem erbet darap başlapdyr. Bu bolsa biziň şerigatymyza ters gelýär. İşan tarapyndan göwnüne deglen halk şol sebäpli güýz maňa ýüz tutup, meniň olaryň hany bolmagymy haýyş etdi» (224-nji sah.).

Teke hanlarynyň dördüsiniň Ahaldaky ýagdaý hakynda Zakaspi harby bölüminiň naçalnigine 1876-njy ýylyň 1-nji dekabrynda iberen hatynda şeýle görkezilýär:

Töre goňur we Orazmämmed han bilen bilelikde Gurbanmyrat işan Ahalyň Pöwrizä maslahata ýygananan hökümdar ýokary gatlagyny kabul etmäge (274-nji sah.), ýagny şaýylar döwletiniň raýatyny kabul etmäge çagyrypdyr, türkmen ruhanlary bolsa uzak wagtyň dowamynda «sünni türkmenleriniň kapyr şaýylara garşy göreşi» diýen galat baýdak astynda talaňçylykly çozuşlara-alamançylyga pata berip gelipdirler (munuň üçin olar olja baryny alar eken). Hut şonuň ýaly-da şaýy ruhanlarynyň hem hakyky musulmanlaryň – şaýylaryň kapyrlara – sünnülere garşy göreşi diýen bahana bilen pars otrýadlaryny türkmen obalarynyň üstüne rehimsiz garakçylyga küşgürendiklerini aýdyp geçmek gerek. Gurbanmyrat işanyň özüniň hem alamançylygyň ýakasy belli kethudasy bolandygyny-da ýeri gelende belläp geçmek gerek (607-nji sah.).

Ahalyň kethudalary patyşa goşunlarynyň Ahala girmegi barasynda nähili pozisiýany eýelemelidigi hakyndaky meseläni ençeme gezek ara alyp maslahatlaşan mahalynda, täsirli adamlaryň ençemesi, şol sanda Nurberdi hanyň özi hem ýaraşyk gepleşiklerine ýykgyň edipdir. Emma olaryň has konserwatiw, fanatik bölegi ýaragly göreşe çykmagyň tarapyňy tutupdyr, şonuň ýaly ýaragly göreş bolsa şol wagtyň patyşa goşunynyň we türkmen opolçeniýesiniň güýçleriniň hem-de ýaraglarynyň degişli real mynasybetinde gan döküşikli gyrgynçylyga gutulgysyz öwrüläýmelidi.

Ruhanylaryň wekilleri – ozaly bilen bolsa Gurbanmyrat işan we Kerimberdi işan biderek ýere gan dökülmeginiň esasy ruhlandyryjylary bolupdyrlar. 1879-njy ýylyň awgustynda olar Orazmämet serdaryň we Hanmämet atalygyň ruslar bilen ýaraşyk gepleşiklerine başlamak baradaky tekliplerine üzüň-kesil otirisatel garap, bu taýpa serdarlaryny gorkaklykda aýyplapdyrlar, olar bolsa muňa şeýle jogap beripdirler:

«Söweş wagtynda gana boýalan ak telpekleri we gara telpekleri häli-şindi gördük welin, maslyklaryň arasynda ak sellesi gana boýalan işanlaryň ýatanyny henize çenli hiç mahal göremzok».

Galany goraýjylary has gaýduwsyz göreşmäge itermek üçin, şol işanlaryň talap etmegi boýunça, Gökdepäniň Diňligalasyna oazisiň köp ilaty, azyndan kyrk baş müň adam, galany goraýjylaryň maşgalalary – aýallar, çagalar, garrylar ýygnaýypdyr, hut şolar hem artilleriýa atyşygy wagtynda ilkinji nobatda heläk bolupdyrlar.

Ruhanylaryň özleri bolsa gala birinji gezek gabalanda-da, ikinji gezek gabalanda-da göz görkezmändirler. Diňligala birinji gezek, özi-de şowsuz zabt edilen mahalynda, patyşa goşunlarynyň ýolbaşçysy general Lomakin 1879-njy ýylyň awgustynda şeýle ýazypdyr:

«...hakykatdan-da, esasy işanlaryň we kethudalaryň hemmesi garaňky düşübildigi iljinjileriň hatarynda gaçdy» (459-njy sah.).

Galanyň alnan mahaly bolan 1881-nji ýylyň ýanwarynda, ýagny ikinji gezek gala zabt edilen mahalynda, Gurbanmyrat işan ýokarky güýçleriň penalamagyna bil baglap bilmän, garaňky gijeleriň birinde özüniň ýaranlary bilen birlikde galanyň demirgazyk derwezesinden guma tarap gaçyp gidipdir, soňra hem Mara barypdyr. Ahalyň täze hany Magtymguly han hem öz halkyny taşlap, Mara gaçyp gidipdir. Şunuň ýaly ýagdaýlarda dünýewi we ruhany feodallar ýönekeý halka, galany goraýjy garamaýaklara gan ýuwutdyrypdyrlar, munuň özi «Türkmenistan SSR-niň taryhynda» bellenişli geçilýär (1 tom, ikinji kitap. Aşgabat, 1957 ý, 127-nji sah.).

Emma sarizmiň ekspansiýasyna biderek ýere harby gaýtawul bermegi esasy ruhlandyryjylary ýanamak sarizmiň

kolonizatorçylyk planlaryna girmeyärdi, şol biderek gan döküşiklik zerarly bolsa münlerçe adam heläk boldy. Patyşa kolonizatorlarynyň ýerli hanlar we ruhanylar bilen synpy raýdaşlygy hemme zatdan öňürti ýüze çykýardy. Munuň özi milletleriň, dilleriň, dinleriň, döp-dessurlaryň tapawudyna garamazdan şeýle bolýardy. Şonuň üçin Ahalteke oazisiniň müdiriniň oazisdäki ýagdaý hakynda 1881-nji ýylyň 15-nji aprelinde Zakaspi ülkesiniň goşunlarynyň komandýuşisine beren raportynda, ýagny Ahal birikdirilenden üç aý geçenden soň beren raportynda Russiýa duşmançylykly garamagy bileb at alan we Marydan gaýdyp gelmek islemedik Gurbanmyrat işan ýeke-täk täsirli ruhany hökmünde belenilip geçilýär.

«Teke oazisiniň ilatynyň arasynda täsirli adamlaryň gysgaça karakteristkaly spisogyndan» diýen dokument – Ahalteke oazisiniň ilatynyň müdiri, maýor Spolatbegiň beren dokumenti bu ýagdaýy has-da äşgär görkezýär. Spisogy düzen adam käbir beýleki hanlar we serdarlar bilen bir hatarda Mara gaçyp gidenden soň gaýdyp gelmedik Magtymguly hany we Gurbanmyrat işany agzap geçýär. Olaryň her biri dogrusynda karakteristka *«eger gaýdyp gelen bolsa, ony Russiýa ibermek zerur»* diýen sözler bilem tamamlanýar (536-njy sah.). Olary Russiýa ibermegiň maksady bolsa Russiýa döwletiniň kuwwatyny görkezmekden, olara uly wezipe, orden we sowgat bermekden hem-de olary täze häkimiýet üçin zerur bolan ideýalary halka ýetirýän wepaly hyzmatkäre öwürmekden ybaratdy.

* * *

Bu işanyň «keramaty» hakyndaky ertekiniň soňuna çykmak üçin ýokarda getirilen maglumatlar aňry ýany bilen ýeterlik bolmaly ýaly bolup görünýär. Emma, gynansak-da, zyýaratçylar hassalykdan halas bolmak, perzent edinmek, dürli-dürli gündelik işlerinde kömek almak umydy bilen «keramatly» diýilýän bu ýere şol gelip dur, gelip dur. Olar pul, önüm getirýärler, gurban eder ýaly mal getirýärler. Dini baýramçylyk günlerinde bu ýerde köp adamyň gatnaşmagynda dini dessurlar berjaý edilýär, namaz okalýar.

Soňky iki-üç ýylyň içinde bu «keramatly» ýeriň gapdalynda, degişli ygtyýar alynman, metjit hökmünde ulanylýan jaý gurlupdyr. Musulman baýramçylyklary günlerinde «keramatly» adamyň mazarynyň üstünde içi süýjüli we dürli pullý düwünçekler ylaýta-da köp bolýar, şol düwünçeklerdäki zatlar bolsa soňra bu ýerde iş görýän müjewürsumaklaryň kisesine girýär. Baryp 1958-nji ýylda Orta Aziýa we Gazagystan musulmanlarynyň din uprawleniýesi ýörite karar kabul edip, şonda yslam dininiň nukdaýnazaryndan garanda köp sanly «keramatly» ýerlere zyýarat etmegiň günädigi düşündirildi, sonuň ýaly «keramatly» ýerlerdäki müjewürleriň, şyhларыň, işanlaryň iş görmegi ýazgaryldy. 1973-nji ýylyň iýulynda bu uprawleniýe şol karary ruhanylara we dine uýýanlara ýatlatdy. Emma «keramatly» ýerlere gelýänler şol karar hakynda-da, bu «keramatly» ýeriň gelip çykyşy hakynda-da, kada hökmünde, hiç zat bilmeýärler. Olaryň arasynda hakykatdan-da dine uýýan, hatda ýönekeý dindar diýip hem aýdyp bolmajak adamlar örän köp. Bu ýerde ideologiýa frontunyň işgärleri, alymlar, ateist-praktikler, medisina işgärleri öz sözünü batyrgaýlyk, ynandyryjylyk we sypaýyçylyk bilen aýtmalydyrlar. Bular diňe bir aýtmak bilen çäklenmän, birinji nobatda «keramatly» ýerleriň hiç bir keselden halas etmejekdigini şol ýere gelýänlere özleriniň işi bilen, özleriniň ýokary professional ussatlygy bilen subut etmelidirler.

Gurbanmyrat işan öz halkynyň taryhynda juda ýaramaz rol oýnapdyr. Onuň bütin bolşy, fanatizmi we ikiýüzlüligi halkda ýigrenç döretmelidir, çünki biderek ýere gan dökülmeginiň esasy sebäpkärleriniň biri hut sonuň özi bolupdyr.

Medeniýetiň, medisinaýnyň praktiki netijesiniň umuman ýokary göterilmegi we ateistleriň zzygiderli alnyp barylmalý düşündiriş işi, diňe munuň özi şu zeýilli «keramatly ýerlere getirýän ýodalara ýandak bitmegine getirip biler.

M.ANNANEPESOW,

taryh ylymlarynyň doktory, TSSR YA-nyň korrespondent-çleni.

S.SAPAROW.

«Sowet Türkmenistany» gazetini, 09.01.1982 ý. Taryhy makalalar